

KAZAKLARDAKİ AT YETİŞTİRME KÜLTÜRÜ

Doç.Dr. Canar BAYTELYEVA
Nazarbayev Üniversitesi, KAZAKİSTAN
zhanina08@mail.ru

Özet

Hayatlarının her bir dönemin at yetiştirmeyle bağdaştıran Kazak halkı at kültürünü iyice öğrenmişlerdir. Dolayısıyla Kazak halkının söz varlığında atın yaşına, cinsine, hareketlerine, rengine, görevine göre çeşitli kelime ve ifadeler bulunmaktadır. Bu ifadeleri günlük hayatımızda kullanmakla beraber onların yapım yolları ile etnokültürel özellikleri hakkında malumat yetersizdir.

Türk kültürünün parçası olan ve kökleri ta eski dönemlere kadar uzanan at kültürü Türk tarihi ile sıkıca bağlıdır. Atı evcilleştirme hadisesi, hem Türk uygarlığını hem de insanoğlu uygarlığına katkıda bulunduğu bellidir. Atlar evcilleştirilmeden önce eski dönemlerde migrasyon imkanı olmadığını tarihi kaynaklar da ispat etmektedir.

Doğu ve Batı alimlerinin araştırmalarına göre at ilk defa Orta Asya Türkistanın İran'a yakın olan bölgelerinde evcilleştirilmiştir. Bu M.Ö. 8000-4000 yıllar arasında olduğunu göstermektedir. Çünkü Orta Asya Türklerinin mekanı olarak yorumlara göre bulunan tarihi eserler bu görüşü teorik açıdan ispatlamaktadır. Böylece atları evceleştirme insanoğlu tarihinin önemli bir hadise olarak sanılmaktadır. Atları evceleştirmekle birlikte insanoğlu, topluluklar halinde yaşamak ve başka yerleri de fethetme imkanlarına sahip oldu. Böylece Türkler toplu halde yaşama sisteminden başka bir sisteme geçiş yaptılar. Atları evceleştirmekle Türkler maddi kültüre de sahip oldular.

Anahtar sözcükler: at yetiştirme kültürü , etnokültürel, kazak kültürü, türk tarihi

Abstract

The aim of the article is to study horse breeding culture of Kazakh nation as well as its appearance in language. Moreover, horse breeding culture history of Kazakh nation is analyzed

using scientific data and identified using comparative method. The article content covers the issues of ethnoculturology.

At yetiştirme hakkında Kazak şairi Gafu Kayırbekov'un 'Anne sütü ile at sütü, tarihimizin başıdır' gibi ifadesi vardır. Kazak mantalitesini felsefe açısından araştıran felsefeci-alim D.Kişibekov da kendi eserinde Farslar ve Turan arasındaki savaşı anlatan Firdevsi'nin Şehname adlı eserinde geçen Turan kelimesine 'atlılar, at yetiştirenler' diye açıklama getirmektedir [1, 10s.].

Türk bilim adamı A.Çınar atın ilk evcilleştirilmesi konusunda aşağıdakileri belirtmiştir: «Doğu ve Batı alimlerinin araştırmalarına göre at ilk defa Orta Asya Türkistanın İran'a yakın olan bölgelerinde evcilleştirilmiştir. Bu M.Ö. 8000-4000 yıllar arasında olduğunu göstermektedir. Çünkü Orta Asya Türklerinin mekanı olarak yorumlara göre bulunan tarihi eserler bu görüşü teorik açıdan ispatlamaktadır» [2, 26s.]. Kazak etnografi Prof.Dr. Ahmet Toktabay'ın "Kazaklarda At Kültürünün Tarihi" konulu (2010) çalışmasında atın ilk evcilleştirildiği yerin Kuzey Kazakistan Bölgesinde ortaya çıkarılan Botay kültürü olduğu belirtilmiştir. Bunun ispatı olarak M.Ö. V-IV.yüzyıllarda (yani bu bölgeye Hint-İran kabileleri gelmeden iki bin yıl öncesine ait dönemde) eski çukurlar kültürü dönemindeki İdil-Ural bölgesindeki mezarlarda atın kafa kemiklerinin birlikte gömüldüğünü belirtmemiz yeterlidir. Böylece atları evceleştirme insanoğlu tarihinin önemli bir hadise olarak sanılmaktadır. Atları evceleştirmekle birlikte insanoğlu, topluluklar halinde yaşamak ve başka yerleri de fethetme imkanlarına sahip oldu [3, 25s.].

İmanburlik nehrin yanında Botay adlı yerde 1980 yılında 100 bin atın kemikleri bulunup, 100 fazla ev yerleri bulunmuştu. Ev duvarları at kemiklerinden yapıp ahırların çatıları da kemiklerle kaplı idi. Bu eşyaların arasında daha çok gemler göze çarpmaktadır.

Türk kültürünün parçası olan ve kökleri ta eski dönemlere kadar uzanan at kültürü Türk tarihi ile sıkıca bağlıdır. Atı evcilleştirme hadisesi, hem Türk uygarlığını hem de insanoğlu uygarlığına katkıda bulunduğu bellidir. Atlar evcilleştirilmeden önce eski dönemlerde migrasyon imkanı olmadığını tarihi kaynaklar da ispat etmektedir.

Böylece Türkler toplu halde yaşama sisteminden başka bir sisteme geçiş yaptılar. Atları evceleştirmekle Türkler maddi kültüre de sahip oldular.

Türkolog W.Radloff kendi araştırmalarında Kazaklardaki at kùltürü hakkında şöyle bahsetmişti: “Kazaklar için at, tüm güzel adlandırmaların toplamıdır. Kazaklar, atı sevgili eşinden de fazla görürdü. Güzel, soylu at için saygılı, adil insan bile hırsızlık yapmaya hazır” [4, 67 s.].

Çin kaynaklarına göre Hunlar, atı ayrıca değerlendirmektedir. Onların en sevdiği atlar yarışta galip gelen, soylu atlardır. Kazaklarda atlar hakkında dolu dolu efsaneler, destanlar yazılmıştı. Bunlar: Kobılandı Batır’ın Tayburılı, Alpamıs’ın Bayşubarı, XIX.yy.-da ise Sanırak’ın Kulabesti, Akan Seri’nin Kulageri’dir.

Kazak bozkırları, at yetiştirmenin mükemmel bir efsanevi merkezi gibidir. Onlar atların çeşitli türlerini yetiştirmişlerdir. Kaharmanlığı üstün tutan Hun ve Uysunlar sefere çıktıklarında belerine ya gümüş kase ya da atın toynağını bağlarlardı. Bu gelenek günümüze kadar “kişi jüz” kabilelerinde saklanmıştır [5].

Çinliler zamanında Türk atlarına sahip olmak için çok uğraşmışlardı. Sırf ata sahip olmak için kızlarını evlendirirlerdi. Çünkü onlar atların savaşta bulunmaz, zafere götüren bir vasıta olduğunu iyi bilirlerdi. Çin kaynaklarına göre Özbekistan’daki Fergana bölgesinde yetiştirilen soylu atları almak için Çinliler savaş açmışlardır. Savaş bitince Orta Asya’dan Çin’e bu yörede her yıl yetiştirilen atlar gönderilmifiti. Çin başkumandanları, Hunların atlarından çok hoşlanırdı. Onları “ilahi, bin lili, han derili” olarak adlandırılmışlardı.

Kazak halkı eğer ve gеме çok önem verirdi. At satılınca eğer ile gemiyi satmazlardı . Bu gelenek bugüne kadar devam ediyor.

A.Toynbi: “Hayvanı besleyip yetiştirme, bitkileri toplamaktan daha üstün, çünkü hayvan yetiştirme akıl ve gayret-kuvvet ister, yani bahçivanlara göre hayvanla uğraşan kişi daha cesur olmalı” diye bahsetmektedir. Göçmenler bu kadar toprakları fethedip tabiat şartlarında yaşayamazdı. Çünkü ancak atüstü hayat sabırlığı, dayanıklığı talep eder [6].

Çin kaynağında “Hannama. Batı bölgesi ile ilgili bölümünde: Onlarda at çok. Herbir zenginde 4-5 bin at olur.” diye yazılmıştı. Çin prensesine bin at mehir verildiği hakkında bahsedilmektedir. Kaynakarda bahsedildiği gibi Çin elçisi geldiğinde hediye edilen atı görüncü Han imparatoru görüp bu gerçekten “tyan ma” demişti yani “kutsal varlıktır” diye şaşırmıştı.

Kazaklar, gerçekten tabiatla sımsıkı bağlı olan bir millettir. Bu milleti doğa ile bağdaştıran da attır.

Hayatlarının her bir dönemin at yetiştirmeyle bağdaştıran Kazak halkı at kültürünü iyice öğrenmişlerdir. Dolayısıyla Kazak halkının söz varlığında atın yaşına, cinsine, hareketlerine, rengine, görevine göre çeşitli kelime ve ifadeler bulunmaktadır. Bu ifadeleri günlük hayatımızda kullanmakla beraber onların yapım yolları ile etnokültürel özellikleri hakkında malumat yetersizdir.

Eski Türkçeye yazılmış Ortaçağ'a ait eserlerde atla ilgili kelimeler ve ifadeler çoktur. Örneğin Kaşgarlı Mahmud'un Divanu Lugat-it Türk sözlüğünde (XI yy.) dört baş hayvan adlarıyla ilgili hertürlü bilgi bulunmaktadır. Bu sözlükteki dört baş hayvan adlarını araştıran M. Besenova atın yaş, cins, tür, renk, hareketlerine göre özelliklerini açıklayan kelime ve ifadelerini başka baş hayvanlara göre çok kullanıldığı hakkında bilgi vermektedir: Divanu Lugat-it Türk'te geçen 624 (bazen tekrarlanabilir) baş hayvan adları yanında 216 tanesi, yani sözlükteki hayvanlarla ilgili kelime ve ifadelerin üçte biri atla ilgilidir. Bu, Türk halkının yaşam tarzında atın rolü büyük olduğunu göstermektedir. Sözlükteki atla ilgili ifadeler bugünlerde Türk halklarının arasında daha çok Kazak halkında korunmuştur. 216 kelime arasında 99'u Kazak edebi dilinde, lehçelerde veya şivelerde kullanılmaktadır. Çünkü Kazak halkı ata ta eskiden değer verip bugüne kadar gelecek nesillere miras olarak bırakmıştır [7, 157s.].

Kazaklardaki hayvanları yetiştirme kültürü ile ilgili araştırma yapanlar arasına ünlü araştırmacı türkolog W. Radloff'un makalesini de ekleyebiliriz [4]. Makalede hayvanlarla ilgili kelimeler geniş anlamda ve düzenli bir şekilde verilmiştir. Araştırmacı ilk önce Kazak halkının yaşam tarzı hakkında kısaca bilgi vererek giriş yapıp, her hayvanla ilgili başta özelliklerini anlatmakla hayvanlardan bulaşan çeşitli hastalıklara kadar götürür. Ayrıca araştırmacı atın sürüdeki sayı, yaşı, rengiyle ilgili kelimeleri de vermektedir. At, Kazak halkında iyi günde kara günde hep yanında bulunan, savaşta sahibi kaza olunca sahibini öz yurduna kadar getiren vefalı arkadaş olarak büyük rol oynar.

At kültürü çok kapsamlı bir konudur. Bu konuyu bir makaleyle sınırlandırmak olanaksızdır. Dolayısıyla biz burada sadece at bakımıyla ilgili konu üzerinde durmak isteriz.

Eski Yunan tarihçileri Herodot ve Strabon'un eserlerinde Sakalar ve Massagetlerin hayvancılıkla uğraştıkları, özellikle atlara çok önem verdikleri ve taptıkları Güneş için atları kurban olarak kestikleri belirtilmiştir. Bununla birlikte Arrian'ın belirttiklerine göre, "Sakalar ve Hunların hayvan bakımı değişik tarzdaymış. Onlarda at, deve ve koy epey çokmuş. Yaz kış onlar

hep hayvanların bakımını yapar, hep güzel otlaklara, geniş yaylalara yerleşirler. Onların en çok ihtiyaç duydukları şey: hayvanların sütü, etidir. Özellikle at eti çok yenilir” [5, 53 6.] .

Atın yaşına bağlı olarak geleneksel bir düzene göre onların yele ve kuyruğunun kesilerek kısaltılmasına “*julki küzev*” (atın uzun kıllarının kısaltılması) denir. Atın uzun kıllarını kısaltma, kesme işlemleri Nisan ayının ortalarından itibaren, hayvanlar otlakta otlamaya başladıklarında başlar. Tayın yelesi kısaltılırken çoğu zaman “perçem”, “kakül” bırakılmaz. Buna “*tukıl küzev*” (tamamen kısaltma) denir. Çünkü genel olarak tayı çoluk çocuk binmiş, büyükler binit olarak kullansa bile köy içinde, günlük işlerde kullanmış, uzun seyahatler ve toplantı, düğünler için binmemiştir. Dolayısıyla, perçem, kakül gibi süsleyici unsurlara gerek yoktur. Burada da hayvancılıkla uğraşan toplumun hayvancılık psikolojisi görülmektedir.

Atçılıkta çok sık kullanılan ifadelerden biri “üyir”dir. Üyir: kulun ve tayıyla birlikte bir aygıra bağlı 15-20 kadar kısırak sürüsüdür.

Günümüzde evcil hayvanlar için sürü anlamında kullanılan “bölik”, “üyir”, “tabın” ve “otar” kavramlarının yerine bir zamanlar “bölük”, “öğür”, “sürük” kelimeleri kullanılmıştır. O.Nakısbekov’a göre, günümüzde at sürüsünün bir kısmını belirten “üyir” kelimesi Kaşgarlı Mahmut’un eserindeki “öğür” kelimesinin fonetik açıdan değişen şeklidir. Bu tür fonetik değişiklik, yani “g” ve “y” seslerinin yer değiştirmesi Türk lehçelerinde çok sık rastlanan bir olaydır. [8, 55 6.]

Daha binilmeye alışkın olmayan atları binilmeye alıştırmaya yöntemine “şura salu” derler. Bu yöntemle göre atın üst dudağına kamçının deri kısmını geçirerek sapıyla sıkırlar. Söz konusu yöntem genel olarak hiç binilmeyen atlar için uygulanır.

Bununla birlikte Kazaklarda ata “damga vurma” geleneği de mevcuttur. Bu geleneğe göre damgayı atın kalça kısmına vururlar. Bu damga o atın kime ve hangi boya ait olduğunu belirtir. Buna bağlı olarak Kazakçada “kesin”, “açık” ve “belirgin” anlamlarına gelen “*tayga tanba baskanday*” (*taya damga vurmuş gibi*) deyimini mevcuttur.

Geçmiş yüzyıllarda Çinli bir araştırmacı “Kazaklara “yerde ne kadar oturdun?” ve “atla ne kadar gezdin?” sorularını sorarsanız, onun neredeyse bütün vaktini at üzerinde geçirdiğini anlarsınız” diye yazmıştır. Kazak, bozkır ve at eskiden beri bir biriyle sıkı bağlıdır. Çünkü uçsuz bucaksız geniş bozkır sakinlerinin bütün yaşam tarzı, gelenek görenekleri, örf adetleri, sanatı, ilmi, yani tek ifadeyle bütün kültürü atla bağlantılıdır denilebilir. Bundan dolayıdır ki, Kazaklara

“*jilkı minezdi*” (at huylu) diye boşuna denilmemiştir. Hemen hemen her Kazakta bu karakter hissedilir.

Kaynaklar:

1. Kişibekov D. Kazak mentaliteti: keşe, bugin, erten. – Almatı, 1999.-s. 199
2. Şınar. A. Kazaktar men turikterde jilkı ösiru madeniyeti jane onın roli. – Şımkent, 2001.
3. Toktabay A. Kazak cılıksının tarihi. – Almatı, 2010.
4. Radloff.W. Kazaktardın maldarı// Jalın, 1989, № 4. – ss. 63-69.
5. Marğulan A. Ejelgi jır, anızdar. – Almatı, 1985.
6. Toynbi A. Postıcenye istorii: Sbornik / per. S ang. E.D.Carokova. – M.,: 2001.
7. Beysenova M.S. M.Kaşgaridin “Diuani lugat it türk” enbegindegi tört tülük mal atauları. Doktora tezi. 10.02.06. – Almatı, 1997, – s. 170
8. Nakısbekov O. M.Kaşgaridin “Diuani lugat it türk” attı enbegindegi tört tülük mal atauları // Kazak tilindegi cergilikti erekşelikter. – Almatı, 1973. –s. 203